

Náše současná etapa vývoje metodologie sociologického poznání

FRANTIŠEK ZICH

Prohlubování metodologického aparátu vědy patří k imanentním zákonitostem jejího rozvoje. Předpokládá ovšem alespoň občasnou kritickou reflexi badatelské praxe vědy, kritickou analýzu používaných metod a zhodnocení dosažených výsledků, zejména z hlediska jejich využívání v praxi. Důvodem takové kritické reflexe bývají buď zjevné neúspěchy poznávacího procesu, jeho stagnace, společenský nezájem o výsledky bádání, nebo nové úkoly, které jsou před příslušnou vědu postaveny a jejich řešení předpokládá použití náročnějších a komplexnějších metod.

Tato stať je dílčím pokusem o kritickou reflexi metodologie naší současné sociologické výzkumné praxe. Nekládá si však za úkol vyčerpát, analyzovat a systematicky zhodnotit celou sociologickou výzkumnou produkci minulých téměř dvaceti let. Je spíše zamyšlením nad určitými etapami, jimiž naše sociologie v nedávném období prošla a v nichž se formovala její metodologická a metodická vybavenost; zamyšlením, které chce upozornit na nezbytnost řešení vážných metodologických problémů, které podle mého soudu brzdí efektivnější poznání v oblasti sociologie a komplikují jeho využívání v praxi. Nedomnívám se přitom, že příčinou potřeby kritické reflexe výzkumné praxe v oblasti naší sociologie jsou její neúspěchy, ale naopak spíše nezbytnost řešit nové velmi náročné společenské úkoly, které vyžadují jak prohloubení poznávacích možností sociologie, tak také — a dokonce možno říci především — změnu v myšlení sociologů — výzkumníků.

Tyto úkoly vyplývají ze stavu rozvoje naší společnosti. Byly precizovány v základních dokumentech jednání XVI. sjezdu KSČ. Zdůrazňuje se v nich zejména úloha vědy, spojená s výzkumem aktuálních otázek výstavby socialistické společnosti. Mezi ně patří hlavně sociální souvislosti procesů intenzifikace probíhajících ve všech oblastech národního hospodářství, zvyšování efektivity a kvality veškeré práce, včetně práce jednotlivců a všech socialistických institucí.

Tyto úkoly jsou velice vážné a složité, souvisejí s řešením rozpornosti dynamického rozvoje naší společnosti v současné etapě. Marxistická sociologie přitom může sehrát důležitou roli. Má k tomu již dostatek zkušeností. Uplynulé desetiletí přineslo řadu pozitivních výsledků v poznávání rozvoje socialistické společnosti. Týká se to zejména problematiky zkoumání dynamiky třídně sociální struktury, formování socialistického způsobu života, rozvoje sociálního plánování i některých dalších oblastí, například výzkumu mládeže, veřejného mínění apod. Přes tyto nesporné úspěchy nemůžeme být, domnívám se, zcela spokojeni. To proto, že ne vždy jsou získané poznatky dostatečně kvalitní, aby mohly být použity v řídicí práci a často nepostihují podstatu problematiky, jsou popisné a neodhalují zákonitosti vývoje příslušného procesu. Některé významné oblasti společenského systému zatím nejsou zkoumány vůbec, nebo ne dostatečně seriózně, takže společenskovědnímu poznání (zvláště v oblasti sociologie) chybí potřebná ucelenost. To podle mého soudu přímo souvisí se

stupněm propracovanosti metodologie marxistické sociologie, v níž existuje řada otevřených problémů, jež v praxi výzkumné činnosti vedou k rutinérství, popisnosti a formalismu. Stupeň rozvoje metodologie je třeba však vidět v určitém konkrétně historickém kontextu, pohlížet na něj jako na produkt rozvoje sociologie samé i procesu jejího uplatňování ve společnosti.

Vývoj metodologie a metod marxistické sociologie v ČSSR

Nebudeme se zabývat hlubokými sociálně historickými kořeny vzniku marxistické sociologie a zdrojů její metodologie, jak bychom je mohli identifikovat v pracích klasiků. Konstatujeme však, že spojení marxistické sociologie s dělnickým hnutím je velice těsné již od samého počátku jejího vzniku. V každém historickém období se tento vztah určitým způsobem prohlubuje a v každém období nachází také svoji specifickou formu. Zatímco v období před uskutečněním proletářské revoluce vstupovala sociologie do dělnického hnutí převážně svou teoreticko-ideologickou částí, vyvolávají změněné sociální podmínky po uskutečnění samotného aktu této revoluce relativně novou orientaci sociologického bádání. Zvláště pak po zformování základů socialistické společnosti se objevují nové funkce a nové úkoly společenské vědy. V souladu s celospolečenskými změnami jsou posilovány hlavně konkrétně poznávací metody všech společenských věd, speciálně pak je rozvíjen sociologický výzkum. Vyplývá to z potřeb společenské praxe. Řídící subjekt společnosti, vyžaduje konkrétní informace o společnosti, společenských procesech, jejich stavu a dynamice. Jde o poznatky, které mají prohloubit řídicí práci, zajišťovat komplexnost poznání a optimalitu rozhodování.

Je možno říci, že nové společenské podmínky, vzniklé v období vstupu společnosti do etapy budování rozvinutého socialismu, objektivně vyvolávají rozvoj empirického poznání a rozvoj empirické sociologie zvláště. Nejde však zásadně o vznik „nové“ vědy, ale o rozvoj specifických poznávacích funkcí a metod, jež byly v marxismu-leninismu v té či oné podobě vždy zastoupeny. Můžeme se zde odvolat na známé práce klasiků, v nichž jsou využívány metody empirického zkoumání, například na Engelsovu knihu *Postavení dělnické třídy v Anglii*, Marxovu *Dělnickou anketu*, Leninovu práci *O vývoji kapitalismu v Rusku* atd. Procesy budování rozvinuté socialistické společnosti však v důsledku své složitosti a komplexnosti vyžadují, aby byly prohloubeny tradiční metody empirického poznání a využity nové intenzivnější postupy. Má-li se sociologické poznání úspěšně rozvíjet, je především nutné hlouběji propracovat obecná metodologická východiska každého výzkumu.

Vznik, rozvoj a deformace sociologického zkoumání

Ve vývoji naší sociologie nastalo období intenzivního rozvoje vyvolaného důsledky zásadních společenských přeměn v první polovině šedesátých let. Objektivně vzniklá potřeba empirického zkoumání společenských jevů jako východiska konkrétních informací o společnosti se setkala s živým ohlasem v celé společenskovědní frontě. V sociologii se projevil nebývalý zájem o empirický výzkum a empirické sociologické metody. Začala se konstituovat sociologie jako „aplikovaná“ společenskovědní disciplína a hlavně kvantitativně rostl počet empirických sociologických výzkumů. Tento proces se neobešel bez vážných problémů. Předně celý rozvoj sociologického bádání probíhal živelně a je možno říci, že z velké části nekvalifikovaně, zaznamenal různé módní výstřelky a do značné míry přebíral metodologická východiska pozitivismu. Sociologické zkoumání společnosti, vyvolané objektivními potřebami jejího rozvoje, se v důsledku

těchto deformací ve značné míře fakticky stalo součástí procesů jdoucích proti tomuto rozvoji. Tato situace je vystižena v dokumentech *Vývoj, současný stav a úkoly společenských věd v Československé socialistické republice*. Konstatuje se zde úloha revizionismu v deformacích sociologie a jsou zde uvedeny důsledky empirismu a pozitivismu v sociologii: „V sociologii revizionisté především potlačili její marxisticko-leninský teoretický základ — historický materialismus. Pod záminkou rozvoje empirického bádání se tu stále více uplatňovaly různé teorie zejména buržoazní sociologie“ [Vývoj 1974: 7]

Z hlediska formování metodologie a celé metodologické vybavenosti sociologie bylo toto období charakteristické přeceňováním empirických zdrojů poznání. Sociologové se seznamovali s různými pracemi o metodách a technikách sociologického výzkumu a byly publikovány první naše samostatné práce tohoto typu. Módní a většinou nepromyšlené aplikace sociologických metod na zkoumání nejrůznějších sociálních jevů přinášejí však zpravidla jen jejich strukturní popis. Metody sociologického výzkumu byly nadto redukovány na anketu a hlavním předmětem zájmu bylo mínění lidí. Jejich výpovědi o realitě byly pak často považovány za fakty reality samé a tím se tento typ výzkumných akcí v podstatě dostal na pozice idealismu a subjektivismu s negativními politickými implikacemi.

Téměř jakékoli použití ankety, dotazníku či rozhovoru bylo pokládáno za sociologický výzkum. To ve svých důsledcích nutně muselo vést k diskreditaci sociologie. Negativní úlohu sehrála malá metodologická vybavenost lidí provádějících různá sociologická šetření a malé zkušenosti z této oblasti. Byly učiněny jen první kroky pro zpracování hromadných sociologických dat na počítačích, získávány první zkušenosti v oblasti interpretace tabulek, poznávací hodnoty testů, koeficientů a prakticky všech metodických postupů, jež jsou používány v rámci sociologického výzkumu.

I když jistá míra diletantismu je v počátcích sociologického empirického zkoumání společenských jevů u nás pochopitelná, je třeba vidět, že tento diletantismus nepramenil jen z fakticky malých či žádných zkušeností s podobnými výzkumy, ale také často z odmítání jakékoli teorie, včetně teorie historického materialismu. Většina výzkumů měla ahistorický charakter, byla prováděna bez respektování historické logiky poznání ve vědě. To se projevovalo v nedostatečné propracovanosti projektů, v nedocení významu teoretické složky poznání. Pokud výzkumy měly projektovou část, byl většinou kladen větší důraz na formální uspořádání výzkumných kroků, na konstruování měřících nástrojů či programy zpracování dat než na vlastní obsahovou podstatu výzkumného problému a jeho zachycení v konceptuálním aparátu. To ovšem vedlo k problematickým výsledkům výzkumů, zpravidla byly zjišťovány známé věci. Z toho postupně vyplynul větší důraz na teoretickou přípravu výzkumů. Projevilo se to v koncipování „teorií“ problému zkoumání, většinou však opět bez respektování širšího relevantního konceptuálního rámce. Šlo o „teorie“ ad hoc a „teorie“ odvozené z různých nemarxistických koncepcí, a to zpravidla na základě jejich parciálních znalostí. Z těchto „teorií“ byly vyvozovány hypotézy, jež měly být v procesu výzkumu verifikovány. Jen výjimečně se v těchto výzkumech přihlíželo k teoreticko-metodologickým principům dialektického materialismu.

Takový byl, možno říci, typický obraz empirických sociologických výzkumů v šedesátých letech. Z hlediska metodologického i metodického zpracování se od těchto výzkumů liší výzkum sociální struktury československé společnosti, provedený výzkumným týmem pod vedením P. Machonina. Formálně dobrá metodická vybavenost tohoto výzkumu byla však znehodnocena obsahově chy-

nými teoretickými východisky, která měla politické a ideologické implikace. Zejména z tohoto hlediska byl uvedený výzkum podroben zevrubné kritice.⁽¹⁾ Dokument o stavu a vývoji společenských věd v ČSSR uvádí, že šlo o postupné likvidování marxistického pojetí společnosti: „...analýza společenskotřídních vztahů mezi lidmi se nahrazovala pseudovědeckým popisováním „sociálních skupin“ a vztahů mezi jednotlivci“ [Vývoj 1974: 7].

Z uvedeného je zřejmé, že rozvoj badatelské práce v sociologii, vyvolaný objektivními potřebami řízení socialistické společnosti, byl v šedesátých letech jako celek velmi problematický. Byl deformován jak v teoreticko-metodologické rovině, tak i v rovině konkrétních sociologických výzkumů, a to hlavně pozitivistickými a empirickými přístupy. To spolu s přebíráním různých buržoazních teorií a metod (zejména strukturního funkcionalismu a stratifikačních teorií) a v kontextu celého tehdejšího stavu společenské vědy vedlo zpětně k podílu sociologie na revizionistických deformacích vývoje celé naší společenskovědní oblasti a na vytvoření krizové situace ve společnosti.

Období šedesátých let přineslo ovšem i mnoho pozitivního v rozvoji sociologického zkoumání sociálních jevů. Za nejdůležitější je třeba pokládat především právě růst všeobecných zkušeností s projektováním, prováděním a vyhodnocováním empirických šetření, dále získání přehledu o poznávacích možnostech jednotlivých metod a technik. Byly připraveny a vyzkoušeny programy zpracování dat, které pak byly dále v sedmdesátých letech zdokonalovány. Období živelného rozvoje sociologických výzkumů přineslo i mnoho poznatků meritorního charakteru o nejrůznějších oblastech života společnosti. Celkově se však toto období vyznačuje převahou výzkumů, které bychom mohli označit jako metodologicky problematické, a to zvláště z hlediska aplikace metodologie materialistické dialektiky.

Máme-li tedy stručně charakterizovat etapu rozvoje metodologie a celé metodické vybavenosti sociologického zkoumání v šedesátých letech, můžeme konstatovat:

- V důsledku růstu poptávky po sociologických informacích se začaly provádět konkrétní sociologické výzkumy. K jejich realizaci však nebyli připraveni odborníci, nebyla rozpracována metodologie, výzkumy probíhaly živelně a bez dostatečné přípravy.
- To vedlo na jedné straně k odmítání významu teorie pro empirické zkoumání, tedy k empirismu a přeceňování kvantitativních údajů a k metodickým jednostrannostem (anketomanie);
- na druhé straně k formulování nemarxistických metodologických východisek, zpravidla na bázi pozitivismu. Spolu s tím byly postupně přebírány také různé nemarxistické teoretické koncepce jako základ přístupu k sociálně politické realitě.
- To vše se projevilo negativně v politicko-ideové oblasti života společnosti v podílu sociologie na revizionistických deformacích společenské vědy.

Etapa kritické analýzy a rozvoj marxistické metodologie sociologického zkoumání

Živelný rozvoj sociologického výzkumu a hlavně vážné obsahové a metodologické deformace marxistické sociologie v šedesátých letech vedly nezbytně k důslednému kritickému přehodnocení. Kritickou reflexi metodologie a metod sociologických výzkumů v žádné situaci nelze oddělit od hodnocení úlohy, kterou věda sehrála v celospolečenském vývoji. Proto kritická reflexe

(1) Viz práce F. Charvát, I. Hružý, M. Formánka a další.

sociologické metodologie musí vždy vycházet ze sociálně politických souvislostí tohoto vývoje. Situaci v oblasti sociologie v šedesátých letech v tomto směru vy-
stihuje prohlášení marxistických sociologů uveřejněné v časopise *Tribuna*: „Od
původního záměru, který chtěl rozvojem sociologického bádání prohloubit po-
znání společenské reality, umocnit schopnost vědecké predikce možného bu-
doucího rozvoje... došlo až k situaci, v níž někteří opouštějí základní principi-
py marxismu“ [K sociologii 1970]. Následovala kritická reflexe vývoje česko-
slovenské sociologie v řadě významných prací. Soustředila se na vymezení
ideových základů sociologie, na otázky objasnění teorie marxistické sociolo-
gie a její metodologie. Specifická pozornost byla rovněž věnována kritice způ-
sobů provádění sociologických výzkumů.

Nelze zde uvádět vyčerpávající hodnocení všech statí a publikací, jež na za-
čátku a v průběhu sedmdesátých let byly v tomto ohledu publikovány, to mů-
že být záležitost samostatné studie o nejnovějších dějinách vývoje českosloven-
ské sociologie. (2) Je však nezbytné se zmínit alespoň o těch pracích, jež, podle
mého soudu, měly rozhodující význam pro objasnění a prosazení marxistické
metodologie v naší sociologii.

Je to především soubor prací A. Siráckého a K. Rychtaříka, které se zabývaly
problematikou vztahu sociologie a ideologie a důsledně v našich podmínkách
prosazovaly třídnost a stranickost společenské vědy. „Spojení, jednota vědec-
ké objektivity a hodnocení společenských procesů a jevů z pozic dělnické třídy
je patrně nejdůležitějším postulátem našeho přístupu k společenským proces-
ům a jevům“ [Sirácky — Rychtařík 1976: 46]. Z těchto pozic bylo pak možno
přistoupit ke kritice pozitivismu a empirismu v praxi sociologického bádání
šedesátých let u nás.

V rovině objasňování předmětu marxistické sociologie ve vztahu k nemarxis-
tickým koncepcím sehrály významnou úlohu práce L. Hrzala [1973] a F. Char-
vátova [1975]. Zejména v Charvátových pracích byl v souvislosti s kritikou strati-
fikačních teorií a formováním marxistického pojetí sociální struktury věcně
ujasněn obsah marxistické sociologie.

Celý proces objasňování předmětu metodologie a funkcí marxistické socio-
logie neprobíhal izolovaně od profilování marxistického obsahu ostatních spo-
lečenských věd. Významnou roli sehrála zejména kritika revizionismu v oblasti
filozofie a rozvoj oboru vědecký komunismus. Právě v souvislosti s předmětem
vědeckého komunismu byl upřesňován význam metodologického principu tříd-
nosti ve společenských vědách a ujasňovány společenské funkce marxistické
sociologie.

Mimořádný význam pro kritickou analýzu sociologie šedesátých let u nás
mají práce marxistických autorů ostatních socialistických zemí. Zejména roz-
voj marxisticko-leninské sociologie v Sovětském svazu, Německé demokratické
republice a Bulharsku sehrál důležitou roli v diskusi o pojetí předmětu marxis-
tické sociologie a o jejím vztahu k třem základním součástem marxismu u nás. (3)
Jak je zřejmé ze současné literatury, tato problematika není dosud uzavřena. (4)
V žádném případě se však v diskusi neobjevují pochybnosti o nezbytnosti mar-
xistického sociologického bádání v etapě budování rozvinuté socialistické spo-

(2) Studium dějin československé sociologie se systematicky zabývá katedra mar-
xistické sociologie UK v Praze pod vedením doc. A. Vaňka. Byla zpracována skripta
Dějiny československé sociologie I a II.

(3) V této souvislosti je třeba uvést práce sovětských autorů G. M. Andrejevy, D.
I. Česnokova, V. J. Kozlovského, G. V. Osipova, A. G. Zdravomyslova, V. A. Jadova
a dalších. Významný je rovněž přínos V. G. Afanasjeva, který svými pracemi o systé-
mových přístupech k společenským jevům objasnil možnosti i meze „systémové me-
todologie“. Podnětné jsou i práce bulharských autorů Stana Michajlova, Živko
Ošavkova a dalších.

lečnosti. Otevřené diskusní otázky se týkají vztahu historického materialismu a obecné marxistické sociologické teorie,(5) dále otázek vztahujících se k výstavbě a struktuře marxistické sociologie, zejména z hlediska tzv. středních rovin obecnosti a tzv. aplikované sociologie. Jejich řešení vyvolává živou diskusi, která je podle mého soudu důkazem životnosti a rozvoje i praktického významu marxistické sociologie. Diskuse týkající se teorie v nižších rovinách obecnosti jsou vedeny z pozic posuzování významu této vědy pro praxi, otázky v tomto směru jsou evokovány konfrontací výsledků sociologického bádání s jejich praktickou využitelností a efektem.

Z hlediska zaměření stati je důležité upozornit na takové práce, které se v průběhu sedmdesátých let soustředily na kritický rozbor praxe sociologického výzkumu a pokusily se o stanovení pozitivních východisek z metodologických deformací, jak se projevily v šedesátých letech. Jde především o práce kritizující pozitivismus a empirismus v sociologických výzkumech. Důležitou roli zde sehrála zejména stať K. Rychtaříka *Jaká je metodologie, taková je věda* [Sirácky — Rychtařík 1976: 32], kritická analýza československé sociologie z pera F. Charváta [Charvát 1975: 125]. Zejména v těchto pracích byly prezentovány rozdíly mezi metodologickými principy marxistické a buržoazní sociologie a učiněn krok k jejich přesnému vymezení.

K proudu kritického rozboru deformovaných praktik sociologického výzkumu patří i stať E. Urbánka *Empirismus v československé sociologii a jeho důsledky* [Urbánek 1971].(6) Autor v ní ukázal na teoretické zdroje empirismu v naší sociologii a také na jeho omezenost a sterilitu. Ve stati uvedené rysy empirismu jsou užitečným nástrojem pro hodnocení metodologické úrovně výzkumných akcí dodnes. Výstižná charakteristika empirismu je, podle mého soudu, obsažena zejména v následujícím: „Pro empirickou sociologii je příznačné, že neuvažuje o své terminologické výzbroji, že je unesena zdánlivým univerzalizmem a kosmopolitismem sociologické terminologie a že je přijímá bez odstupů, bez kritiky, bez výhrad, bez gnozeologické, sématické a dokonce ideologické kritiky“ [Urbánek 1971: 33].

V souvislosti s kritikou empirismu v naší sociologii se na stránkách Sociologického časopisu rozvinula diskuse o měření v sociologickém výzkumu. Byla stimulována stať K. Berky *K pojetí měření v československé sociologii*. Autor zde podrobil oprávněné kritice praktiky tzv. měření v sociologickém výzkumu a významně přispěl k destrukci mýtu exaktnosti číselného vyjádření stavu (počtu) sociálních jevů zjištěného pomocí sociologického výzkumu. Uvedl: „Nejvýznamnějším nedostatkem soudobé praxe měření v sociologii je ovšem názor, že každé použití čísel, resp. dokonce číslic pro charakterizování jakýchkoli sociálních jevů a jejich vlastností podle jistých pravidel, která nebyla někdy přesně specifikována, je instancí měření“ [Berka 1971: 546]. Na Berkovu stať navázali další autoři.(7) Závěry z této diskuse byly publikovány v roce 1973. Bylo konsta-

(4) Otázky pojetí předmětu marxistické sociologie, zejména „aplikované“ (přikladná) sociologie, jsou znovu diskutovány na stránkách odborného tisku v SSSR. Viz například Sociologičeskije issledovanija 1981, č. 1.

(5) Viz například závěr diskuse o předmětu marxistické sociologie; In: Sociologičeskije issledovanija 1981, č. 2.

(6) Tento článek je významný pro zahájení diskuse o možnostech exaktních metod v sociologii.

(7) M. Illner: *Poznámka k pojetí měření v sociologii*. Sociologický časopis 1972, č. 5; F. Kahuda: *Měřit i poznávat ve společenských vědách*. Sociologický časopis 1972, č. 1; J. Řehák: *Definice měření ve společenských vědách*. Sociologický časopis 1971, č. 6; A. Vodáková: *Kritéria validity*. Sociologický časopis 1972, č. 6; F. Zich: *Ještě ke kritice empirismu v československé sociologii*. Sociologický časopis 1972, č. 2 a další autoři.

toováno zejména, že při uplatňování měřících postupů v sociologii je třeba respektovat gnozeologické a ontologické problémy kvalitativních a kvantitativních aspektů zkoumaných objektů, analyzovat souvislosti jejich filozoficko-metodologického vymezení. Byl rovněž učiněn pokus vyjádřit se k vlastní definici pojmu „měření v sociologii“ [Měření 1973: 514 ad.].

Diskuse o měřících postupech v sociologii, o jeho mezích a možnostech usměrnila dále pozornost na otázky vymezení vlastního předmětu měření. Šlo o práce vztahující se k vymezení pojmu „sociální jev“, „vlastnost“, „znak“ apod.

K zajímavým úvahám v tomto směru patří práce J. Karáska [1975]. K problematice vymezení pojmu sociální jev přistupuje z historického hlediska. Kritizuje nemarxistické pojetí sociálních jevů a dochází k závěru, že nemarxistická sociologie nedovedla analýzu všech aspektů sociálních jevů do důsledků. To by totiž nutně vyžadovalo přechod k respektování třídní podmíněnosti sociálního a k docenění dialektiky ontologického a gnozeologického aspektu sociální reality. Důsledkem porušování této dialektické jednoty je metodologický redukcionismus a přeceňování specifických vědeckých přístupů. Autor touto prací přispěl k objasnění vlastního předmětu sociologických výzkumů, podobně jako další slovenští autoři M. Katriak a A. Hirner.(8)

Kritická analýza metodických postupů používaných v sociologickém výzkumu v šedesátých letech postupně přerůstala v pokusy o pozitivní řešení problematiky. Sloužily k tomu také sociologické výzkumy, jež byly, i když již ne v takovém rozsahu jako v šedesátých letech, prováděny. Jejich programování bylo — v souladu s rozvojem marxistické metodologie a růstem zkušeností sociologů — na stále vyšší úrovni. Pozitivně zde působily také překlady sovětských metodologických prací, zejména pak práce A. G. Zdravomyslova a V. A. Jadova.(9)

V polovině sedmdesátých let se objevují již první metodologické práce našich autorů, jež vycházejí z kriticky zhodnocených zkušeností sociologických výzkumů u nás. Jde zejména o práce M. Katriaka [1975] a práce autora této stati. Tyto práce jsou podle mého soudu přínosné svým pokusem o rozbor a výklad významu teorie pro provádění sociologických výzkumů a o zhodnocení zkušeností dosavadní praxe jejich provádění v našich podmínkách. Mají však do určité míry spíše tradiční charakter. Projevuje se to ve výkladu metod a technik sociologického výzkumu, jeho projektu, fází, metod analýzy dat apod. Sociologický výzkum je zde nadále chápán v podstatě ve své extenzivní podobě — jako aplikace statistických metod na zkoumání hromadných sociálních jevů. I když samozřejmě statistická metoda je jednou z nejužívanějších a také nejefektivnějších v sociologických výzkumech, není jedinou metodou marxistických sociologických výzkumů. Přes veškerou snahu autorů je třeba konstatovat, že obě práce představují pouze první krok k rozpracování metodologie marxistické sociologie. To ostatně vyplývá i ze srovnání s některými podobnými pracemi zahraničních autorů, zejména ze Sovětského svazu a z Německé demokratické republiky.(10)

(8) Problematikou vymezení sociálních jevů z hlediska pojetí předmětu výzkumu a jeho uchopení se zabývali M. Katriak a A. Hirner. Zejména v později publikované práci A. Hirner zajímavým způsobem rozvádí pojem „identifikace“ sociálního jevu.

(9) Viz hlavně práce uvedené v seznamu literatury.

(10) Zejména práce V. A. Jadova a A. G. Zdravomyslova jdou ve stejném období dále ve výkladu možnosti sociologického zkoumání sociálních problémů a jejich dynamiky. Ale například práce kolektivu autorů NDR *Einführung in die soziologische Forschung* již z roku 1966 se metodologií zkoumání dynamiky sociálních jevů zabývá poměrně hlouběji.

Vedle uvedených, možno říci spíše metodicky zaměřených prací se dále objevily práce s převažujícím obecně metodologickým zaměřením. Z naší produkce je to hlavně práce K. Rychtaříka *Sociologie na cestách poznání*. Tato práce rozšiřuje některé dřívější autorovy úvahy a soustřeďuje se převážně na kritiku metodologie empirismu. Současně se však vyslovuje k vymezení funkcí marxistické sociologie, rozvádí odkaz klasiků a naznačuje řešení vztahu teoretického a empirického poznání. Předností práce je širší jejího záběru, určitým nedostatkem však přílišná povšechnost řešení většiny prolémů. Nicméně tento typ publikace a na něj navazující hlubší řešení metodologických otázek jsou pro naši další práci v oblasti sociologie velmi důležité.

Za pozitivní přínos k procesu formování metodologie marxistické sociologie a provádění sociologických výzkumů je třeba dále podle mého soudu počítat práci M. Illnera a M. Foreta *Sociální ukazatele*. Její význam spočívá v rozpracování metodologických otázek standardních typů informací, jež tvoří významný nástroj spojování sociologických poznatků o společnosti s řídicí praxí. Rovněž se zde otvírá celá řada metodologických otázek, jejichž vyřešení stojí před sociologií v příštím období.

Kritická analýza sociologické praxe šedesátých let a pozitivní rozvoj badatelské práce v letech sedmdesátých přispěly k řešení, možno říci, základních metodologických otázek marxistické sociologie. Znovu ovšem připomínám, že rozvoj oboru je třeba vidět v kontextu práce ostatních vědních odvětví a vědecké produkce všech socialistických zemí. Nemalý význam přitom má i kritika soudobé nemarxistické sociologie.

Za hlavní přínos v oblasti formování metodologie marxistické sociologie minulého období u nás je třeba, podle mého soudu, pokládat:

- provedení důsledné kritiky pozitivismu a empirismu; překonání těchto metodologických deformací ve většině prováděných výzkumů;
- objasnění úlohy teoreticko-metodologických východisek pro konkrétní sociologické zkoumání;
- objasnění funkce marxistické sociologie ve společnosti a jejího vztahu k ostatním oborům marxismu-leninismu;
- prosazení principu třídnosti a stranickosti do vědecké práce v oblasti sociologie;
- upřesnění základních metodologických principů, jež musí být respektovány má-li prováděný výzkum mít vědeckou úroveň a má-li být dostatečně efektivní.
- propracování metodik sociologických výzkumů, jako jsou například postupy sběru dat, programy jejich zpracování, různé testy a míry souvislosti, některé nové originální postupy měření aplikace modelování v sociologii apod.

Je možno říci, že hlavním přínosem badatelské práce v oblasti metodologie marxistické sociologie tohoto období je objasnění základních principů materialistické dialektiky pro práce v rámci oboru. Pozitivní rozvoj této metodologie byl paralelně prověřován v prováděných šetřeních různých oblastí společenského života. Je možné konstatovat, že nejzajímavější a také prakticky nejužitečnější výsledky byly dosaženy právě v těch šetřeních, v nichž byla dialekticko-materialistická metoda tvůrčím způsobem reflektována.

Aktuální úkoly rozvoje metodologie a metod marxistického sociologického výzkumu

Sedmdesátá léta přinesla — vedle nových metodických a technických zkušeností z prováděných výzkumů — především objasnění významu základních metodologických principů marxistické sociologie pro řešení výzkumných úko-

lů.(11) Nepodařilo se však zcela ve všech případech tyto principy skutečně v jednotlivých krocích výzkumu prosadit. Jsou sice uváděny v metodologických příručkách, statích, často i v projektech sociologických výzkumů. Přesto však jejich komplexní fungování, tj. současné použití ve výzkumu, zpravidla postrádáme. Pro marxistický sociologický výzkum jsou důležité tyto základní metodologické principy:

1. princip dialekticko-materialistické determinace společenských jevů;
2. princip konkrétně historické určitosti a podmíněnosti společenských jevů;
3. princip systémovosti a celistvosti sociální reality;
4. princip třídního hodnocení sociálních jevů.

Takto, či podobně formulované principy jsou odvozeny ze základních zákonů materialistické dialektiky osvětlující pohyb a vývoj objektivní reality. Jejich platnost je tedy v tomto ohledu univerzální a jejich respektování je předpokladem pravdivého, ale také „praktického“ vědeckého poznání složitých sociálních procesů. Aplikace obecných metodologických principů je bezesporu velmi obtížná. Nelze je aplikovat přímo. Jejich použití je zprostředkované v závislosti na problému, jenž je předmětem zkoumání, a na způsobu jeho stávajícího teoretického uchopení. Právě prostřednictvím konceptuálního aparátu výzkumu jsou prosazovány metodologické principy do jednotlivých výzkumných činností. Současně však metodologické principy fungují jako jednotící a stimulující prostředek konceptuálního rámce výzkumu. Jeho prostřednictvím jsou následně tyto principy potvrzovány, upřesňovány a rozšiřovány. Je-li tedy konceptuální rámec výzkumu („teorie“ výzkumného problému) vymezen ad hoc, bez respektování metodologických principů, existuje velká pravděpodobnost chybných a prakticky nepoužitelných výsledků.

V naší sociologii můžeme nalézt celou řadu příkladů divergence mezi metodologickými principy a konceptuálním rámcem výzkumů.

K nejvýznamnějším úkolům současného sociologického bádání proto patří právě propracování vazby mezi obecnými metodologickými principy a různými „teoriemi“ (konceptuálním rámcem) výzkumných problémů.

Aplikování metodologických principů v procesu poznání závisí dále na typu výzkumu, tj. na jeho cíli. Výzkum, jehož cílem je pouhá deskripce určitých sociálních jevů nebo jejich různých stránek, nevyžaduje tak striktní a komplexní dodržování všech metodologických principů. Různé průzkumy, jež aspirují například pouze na zjištění struktury názorů na určitý problém, si zpravidla nekladou současně za úkol osvětlit systémové souvislosti či odhalit determinující činitele. Pohybují se na úrovni odhalení „jevového zákona,“ tj. především podobnosti a souvislosti jevů. Nedotýkají se zpravidla ani vývojových tendencí jevu, mají charakter velmi hrubé informace. Tím vším je ovšem značně omezena možnost jejich využití v praxi. Domnívám se, že výzkumů tohoto typu, pokud neslouží k dalšímu hlubšímu zkoumání, by mělo být v naší sociologické výzkumné praxi mnohem méně než dosud.

Je-li cílem výzkumu vysvětlit určitý problém, odhalit podstatné souvislosti nějakého jevu, musí být jeho výchozí konceptuální rámec zpracován na základě aplikace všech podstatných metodologických principů. Také všechny následně

(11) Principem zde rozumíme základní pravidlo určující způsob postupu výzkumné činnosti, její význam a cíl v celém procesu poznání. Ve vědecké práci funguje řada principů (cílovost poznání, kontinuita poznání, systémovost atd.). Zde se zabýváme principy, které je třeba pokládat za základní ve vztahu ke všem ostatním pravidlům poznání.

výzkumné kroky musí tyto principy respektovat. Výsledky takového výzkumu pak lépe umožňují formulovat praktická doporučení a závěry. Výzkumů tohoto typu je u nás však, podle mého soudu, poměrně málo.

Konečně může být cíl výzkumu stanoven tak, že má být odhalena a vysvětlena podstata procesu (odhalena jeho imanentní zákonitost). Takový cíl je dosažitelný jen za předpokladu, že konceptuální rámec problému představuje již ve značně konzistentní podobě teorii problému, založenou na všech základních metodologických principech. Další výzkumné kroky směřují k objasnění mechanismu determinace a vývojových tendencí celého procesu. Výzkumy tohoto typu mají pro řídicí praxi velký význam, neboť umožňují nejen explikaci, ale také predikci, objasnění podmínek platnosti zákona vývoje jevu, včetně stanovení stavů procesu, v nichž je možný optimální vstup do jejich řízení. Naše sociologická badatelská a výzkumná činnost se k takovému typu výzkumů zatím jen přibližuje.

Souvisí to s nedostatečně konkretizovanou metodologií. Stanovení principů na jedné straně a rozvinutí konkrétních metod a technik (včetně zpracování dat) na straně druhé vytvářejí pouze předpoklady pro realizaci tohoto typu výzkumu. Je nutno rozpracovat marxistickou sociologickou teorii relativně samostatných sociálních procesů, jež se vyvíjejí podle určitých specifických zákonitostí. Dosavadní takzvané úsekové sociologie pouze doplňují takové teorie, jsou spíše souhrnem poznatků, zkušeností a praktik než ucelenou teorií.

Za další důležitý úkol rozvoje metodologie v osmdesátých letech je proto třeba pokládat rozpracování metodologie tvorby speciálních sociologických teorií, s využitím těch, které již existují. To vše se neobejde bez dalších intenzivních výzkumů a upřesňování obsahu a rozsahu všech relevantních pojmů. Tato práce nepovede k cíli, nebude-li probíhat na základě jednotlicích výchozích metodologických principů marxistické sociologie. Předpokladem tvorby speciálních vědeckých sociologických teorií je spojení se společenskou praxí, a to především s řídicí praxí.

V oblasti metodologického řešení úkolů tohoto druhu bude však nezbytné objasnit samy základní kategorie, jako jsou „speciální sociologická teorie“, „sociologický zákon“ apod. Jak ukazují současné diskuse, je zejména otázka výstavby celé teorie marxistické sociologie velmi živá. Dotýká se vztahu k ostatním předmětům marxismu-leninismu i vztahům různých rovin sociologického poznání a implikuje otázku, jakou úlohu hraje marxistická sociologie v procesu integrace společenskovědního poznání (či jakou by měla hrát).

Současný stav vypadá z hlediska tohoto úkolu dosti neutěšeně. V rámci naší sociologie existuje dosti výrazná orientace na rozpracování metod výzkumu a ještě více na oblast zpracování a analýzy dat. Vyplývá to z řady publikací⁽¹²⁾ i z činnosti sekcí Sociologické společnosti. Tato snaha rozpracovat a popularizovat účinné moderní postupy a analýzy hromadných dat je jistě chvályhodná a je třeba v tomto směru i nadále usilovně pracovat. Nemůžeme se tím však vyčerpat celá problematika a činnost v oblasti sociologické metodologie. Otevřené a ne dosti systematicky zpracovávané zůstávají právě otázky nejzávažnější, a možno říci kardinální pro další rozvoj poznávacích schopností marxistického sociologického výzkumu. To jsou právě otázky fungování základních metodologických principů v procesu výzkumu a metodologie tvorby speciálních

(12) Jde hlavně o práce J. Řeháka, ale i práce slovenských autorů J. Hirnera a J. Schenka. Tyto práce jsou podnětné a z hlediska rozvoje oboru přínosné.

marxistických sociologických teorií a jejich návaznosti na společensko-politickou praxi.(13)

Tento náročný úkol musí řešit celá naše sociologická fronta i když s různým důrazem. Hlavní těžiště zřejmě spočívá na teoretických pracovištích základního výzkumu, kde by měla být metodologickým otázkám v souvislosti s formováním výstupů z řešení úkolů v podobě speciálních teorií věnována mnohem větší pozornost. Také vědecko-pedagogická pracoviště musí zintenzívnit svoji práci na tvorbě a řešení metodologických otázek výstavby těchto teorií. Na úrovni aplikovaného výzkumu je nezbytné změnit orientaci cílů výzkumu: více se zaměřit na odhalování zákonitostí a méně na pouhý popis, jako je tomu v převažující míře dosud.

Výše uvedené úvahy nepokládám v žádném případě za úplné zhodnocení vývoje a úkolů naší metodologie v oblasti sociologického zkoumání. Jsou pouze pokusem o naznačení souvislostí vývoje metodologie s úkoly, které by marxistická sociologie měla a reálně mohla plnit v současné etapě vývoje naší společnosti. Jde o pokus, který si přednostně všimá nejobecnějších poloh metodologie sociologického zkoumání společnosti. Jsem si vědom, že objektivní zhodnocení naší bohaté odborné produkce a výzkumné činnosti by vyžadovalo mnohem všestrannější a hlubší analýzu, která by v tomto případě mohla být rovněž mnohem adresnější a kritičtější. Navíc každé hodnocení nutně obsahuje určité momenty subjektivismu. Stať proto může vyvolat diskusi. Prispěje-li tato diskuse alespoň částečně k řešení složitých úkolů metodologie našeho sociologického zkoumání, splní tento text svůj účel.

Literatura

- Berka, K.: *K pojetí měření v československé sociologii*. Sociologický časopis 1971, č. 5.
- Einführung in die soziologische Forschung*. Berlin, Dietz Verlag 1966.
- Hirner, A.: *K problematike identifikácie sociálnych javov*. Sociológia 1975, č. 3.
- Hrzal, L.: *Kritika soudobých sociologických a sociálně filozofických teorií*. Praha, Svoboda 1973.
- Charvát, F.: *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií*. Praha, Svoboda 1975.
- Illner, M. — Foret, M.: *Sociální ukazatele*. Praha, Svoboda 1980.
- Jadov, V. A.: *Sociologický výskum*. Bratislava, Pravda 1977.
- Karásek, J.: *Charakteristika a základní znaky pojmu sociální jev*. Sociológia 1976, č. 4.
- Katriak, M.: *Metódy a techniky sociologického výskumu*. Bratislava, Veda 1975.
- K sociologii kriticky i pozitivně*. Tribuna 1970, č. 23.
- Měření ve společenských vědách* (Závěry diskuse o měření v sociologii). Sociologický časopis 1973, č. 5.
- Rychtařík K.: *K metodologickým otázkám naší sociologie*. Sociologický časopis 1981, č. 1.
- Rychtařík, K.: *Sociologie na cestách poznání*. Praha, Academia 1978.
- Sborník hlavních dokumentů XVI. sjezdu KSČ*. Praha, Svoboda 1981.
- Schenk, J.: *Metodologické problémy modelovania v sociologickom bádání*. Bratislava, Pravda 1981.
- Sirácky, A. — Rychtařík, K.: *Sociológia myslenia a činu*. Bratislava, Pravda 1976.
- Urbánek, E.: *Empirismus v československé sociologii a jeho důsledky*. Sociologický časopis 1971, č. 1.
- Vývoj, současný stav a úkoly společenských věd v Československé socialistické republice*. Praha 1974.
- Zdravomyslov, A. G.: *Metodológia a procedúry sociologického výskumu*. Bratislava, Pravda 1972.
- Zich, F.: *Sociologický výskum*. Praha, Svoboda 1976.

(13) V tomto ohledu je velmi zajímavá stať K. Rychtaříka: *K metodologickým otázkám naší sociologie* [1981], v níž se autor mimo jiné zabývá možnostmi koncipování „metodologických mezistupňů“ v marxistické sociologii.

Резюме

Зих Ф.: Современный этап развития методологии социологического познания в Чехословакии

Углубление методологического аппарата науки относится к имманентным закономерностям ее развития. Оно предполагает проведение хотя бы время от времени критической рефлексии исследовательской практики науки, критического анализа используемых методов и оценки достигнутых результатов, особенно с точки зрения их использования на практике. Причиной такой критической рефлексии бывают либо явные неудачи в процессе познания, его стагнация, отсутствие интереса общества к результатам научной деятельности, либо новые задачи, поставленные перед соответствующей отраслью науки, решение которых предполагает использование более сложных и комплексных методов. Представленная статья — частная попытка провести критическую рефлексию нашей современной социологической исследовательской практики. Она не ставит своей целью исчерпывающим образом проанализировать и дать систематическую оценку всей социологической исследовательской продукции за период истекших почти 20 лет. Она представляет скорее размышления об определенных этапах, пройденных недавно нашей социологией, в ходе которых формировался ее методологический и методический аппарат. Автор стремится обратить внимание на необходимость решения серьезных методологических проблем, которые тормозят, по его мнению, более эффективное познание в области социологии и осложняют его использование на практике. Причиной необходимости проведения критической рефлексии исследовательской практики в области нашей социологии, по мнению автора, не являются ее неудачи. Главную причину, напротив, он усматривает в необходимости решать новые весьма сложные общественные задачи, которые требуют не только углубления познавательных возможностей социологии, но и — и даже прежде всего — изменения в мышлении социологов-исследователей. Эти задачи сформулированы в основных документах XVI съезда КПЧ. Здесь подчеркивается, в частности, роль науки, связанная с исследованием актуальных вопросов строительства социалистического общества.

Summary

F. Zich: Methodology of Sociological Cognition — Its Present Stage of Development in Czechoslovakia

The elaboration of the methodological apparatus of science belongs to the immanent laws of its development. This necessitates an occasional critical reconsideration of the research practice current in the respective science, a critical analysis of the methods employed, and an evaluation of the acquired results, especially from the viewpoint of their utilization in practice. Such a critical reflection is usually called forth either by evident failures of the cognitive process, its stagnation, a lack of social interest in the research results, or by new tasks posed to the appurtenant scientific discipline whose solution requires more demanding and more complex methods. This paper presents a partial attempt at a critical reflection of Czechoslovakia's contemporary sociological research practice. It does not aspire to exhaust, analyze and systematically evaluate the entire sociological research production of approximately the past two decades, being more or less a deliberation about the particular stages through which Czechoslovak sociology has recently passed, and in the course of which its methodological and methodical equipment has been formed. Its aim is to point out the necessity of tackling major methodological problems which — in the author's view — bar the way to more effective cognition in the field of sociology and complicate its application in practice. The opinion is expressed that the need of a critical reflection on research practice in the area of our sociology has not been called forth by its failures — on the contrary, its main cause is seen in the necessity to solve new, extremely demanding social problems which require not only the elaboration of the cognitive possibilities of sociology but also — and perhaps first of all — a change in the way of thinking on the part of research workers in sociology. These tasks ensue from the development stage of Czechoslovak society. They were specified in the basic documents of the 16th Congress of the Communist party of Czechoslovakia where particular stress has been laid on the role of science in connection with the research into topical question of building up socialist society.